

Tid for handling – og fornuft? (1)

//

//]]]]> //]]>

Finnes det viktige, interessante forbindelser mellom tiden og fornuften? Kan skillet mellom moderne *klokketid* og førmoderne *handlingstid* gi oss en pekepinn?

Temaet for årets [Rørosseminar](#) var «Hvem eier fornuften?». Salongen gjengir her Truls Wyllers innlegg i to deler.

Tyrannisk klokketid

Hver morgen står vi opp i omgivelser fylt av synlige og usynlige klokker. Vi haster avgårde til skole og jobb, toget går til faste tider, leverandørene kommer kl. 14.00, kinoen begynner kl. 19.00, politiets øvelse starter presis på minuttet...

I en markedsøkonomi framstår dessuten tiden som et knapt gode; som noe man liksom aldri får nok av. Det er som om tiden sa til hver enkelt produsent og tjenesteyter: «Nå har du brukt dobbelt

så lang tid på dette produktet som konkurrentene. Da har du sløst med meg, så ikke alt ditt konkrete arbeid "teller", og du må redusere prisen.» Så langt fra at vi har makt over tiden, får tiden dermed en selsom, anonym makt over oss.

Noen opplever dette som et klokketidens tyranni, og mange moderne mennesker nikker gjenkjennende til den argentinsk-franske forfatteren Julio Cortazars beskrivelse av hva det vil si å få en klokke:

Tenk på følgende: når noen gir deg en klokke, gir de deg et lite, blomstrende helvete, en lenke av roser, et fangehull av luft. [...] de gir deg en skjør og forgjengelig ny del av deg selv, noe som er ditt, men ikke er kroppen din, som må knyttes til kroppen din med en rem, en desperat arm som klamrer seg til håndleddet ditt. De gir deg ... suget etter å se nøyaktig tid i urmakerens utstillingsvindu, etter å lytte til radioen, til telefonens tid ... De gir deg ikke en klokke, det er du som gis bort, det er deg de spanderer til klokkens fødselsdag.

(Julio Cortázar: *Historias de cronopios y de famas*, Buenos Aires 1962, overs. K. Risvik, sitert i Anders Johansen, *All verdens tid*, Oslo: Spartacus 2001, s. 8.)

Klokkeløs handlingstid

//]]]]> //]]>

Desto mer påfallende, ja nærmest svimlende, er kontrasten til de aller fleste samfunn i verdenshistorien, der menneskene har levd uten klokke. Også i slike førmoderne samfunn, som fortsatt finnes mange steder på kloden, er riktignok et døgn alltid et døgn, og alle år varer like lenge. Men det resulterer ikke i tidsmålinger som avbryter tingenes egen gang. Naturen frambyr andre hendelser om vinteren enn om sommeren, varigheten av dag og natt varierer, og om dagen faller det naturlig å gjøre andre ting i et annet tempo enn om natten. Uten klokke styres derfor ikke livene av én altomfattende og uforanderlig mekanisme inndelt i døgn, timer, minutter og sekunder. Hver enkelt handling og hendelse har «sin tid», med sin egen, iboende rytme.

I følge den norske sosialantropologen Anders Johansen resulterer det i nærmest uendelig varierte tidsangivelser – så som at 'fluene rører på seg', 'duggen tørker opp', 'plogen hviler' 'skyggene er runde', 'barna er sovnet', 'bøflene går for å drikke', 'hauken flyr', 'solen sender stråler i øynene', 'sikten går tapt', 'froskene vekker', 'fargen på kyrne er synlig', 'de flittige våkner', 'bladene er tørre', 'en enslig koka-fugl skriker', 'horisonten er hvit', 'linjene i håndflaten er synlige', 'hundene og grisene sover' osv. osv. (Jf. Johansen *op.cit.* s. 85 ff.)

Til forskjell fra dette mangfoldet av handlinger og hendelser som her angir tiden, er klokken én, enhetlig ting, med sin egen ubønnhørlige takt, som alle ting sammenliknes med slik at de også innbyrdes sammenliknes med hverandre. Det er betingelsen for vår moderne opplevelse av tiden som både kvantitativt og kvalitativt homogen. Et eksempel kan illustrere forskjellen.

Steketid og busstid

Jeg spør en mor i en afrikansk landsby hvor lang tid det vil ta å tilberede kyllingmåltidet. Hun svarer: «Jeg sender barna ut for å samle urter, mens jeg henter vann. Deretter hakker jeg grønnsakene, gjør opp ild, venter til glørne gir stabil varme, og lar dem frese på svak varme i pannen. Så skjærer jeg opp kyllingen og har den i den samme pannen. Jeg setter over en kjele med ris, jeg tilsetter krydder og urter, og jeg passer på til alt er mørt.» Litt utålmodig repliserer jeg «Jaja, men hvor lang tid tar det?» Men nå blir hun utålmodig: «Det har jeg jo nettopp fortalt! (Merkelig type, denne turistene.)» Mens en tidsangivelse for meg består i å bestemme en handling i forhold til alle andre ting gjennom klokken, består den for henne i å nevne hva handlingen består av. Den har sin egen, iboende tid.

Et annet eksempel, hentet fra Johansen: En vestlig turist skal reise hjem fra en landsby og møter opp der bussen i følge rutetabellen skal gå klokken 8.00. Der er det ingen mennesker, og ingen buss. Etter hvert dukker det opp en og annen person, de hygger seg sammen, og dagen – og etter hvert natten – går uten at det kommer noen buss. Først ved tolvtiden neste dag er den der, lar seg

fylle av de 30 frammøtte, og kjører. Og det er vanlig prosedyre ved bussavgang. Med andre ord: *Alle må ikke møte fram før bussen går, bussen går når alle har møtt fram.* (Johansen *op.cit.* s. 10)

En sosial konstruksjon?

Slike slående forskjeller på moderne og førmoderne tidsbevissthet har fått enkelte til å konkludere med at ikke bare har klokken skapt en helt ny måte å oppleve tid på. Tiden selv er et moderne, klokkebetings fenomen. Uten en universell målemekanisme finnes det heller ingen universell, målt størrelse, er tanken. Det vil si at «Tiden» i bunn og grunn er en sosial konstruksjon. For min del tror jeg det er å gå for langt, og de som hevder det, bør i hvert fall tenke over at nettopp tidsbevisstheten setter oss i stand til å oppfatte sannheter som gjelder for fjerne deler av tid og rom. Hvis vi i dag mener at fysikken har avdekket universelle lover for materiens bestanddeler, lar det seg vanskelig benekte at disse også gjelder for førmoderne samfunn. Da har disse samfunnene noe felles med vårt, som også lar seg tidfeste.

Dessuten gjelder det å ikke til de grader la seg besnære av tidsmangfoldet at man glemmer det opplagte: De siterte eksemplene på klokkeløse tidsangivelser fungerer *som tidsangivelser*, for eksempel til å avtale ting i fjern og nær framtid, eller til å utveksle erfaringer om hendelser i en felles erindringshorisont. Det framgår ikke av ordene i seg selv, som i andre sammenhenger ikke tjener til å angi tidspunkt, men til å dvele ved *begreper* – i ord eller bilde. Sier to personer «Da møtes vi ved solnedgang», fungerer «solnedgang» som tidsangivelse. Men snakker noen i generelle vendinger om solnedganger, eller viser jeg et *bilde* av en solnedgang, trenger jeg ikke vite *hvilken bestemt*, tidfestet solnedgang det gjelder. Det er ikke nødvendig for å kjenne andre egenskaper ved en avbildet solnedgang, som at den er vakker, eller at den skaper spesielle skyggevirksomheter. Men avtaler jeg noe, må jeg vite om det er snakk om solnedgangen samme kveld, eller en annen, bestemt kveld.

I forhold til dette kan den moderne klokketiden betraktes på to måter. På den ene siden gjør klokken det mulig å frikoble tiden fra praktiske gjøremål slik det skjer i fysikk og annen naturvitenskap. Tidsenheter som minutter og sekunder behandles da som generelle, begreplige størrelser. På den andre siden tjener klokker nettopp som praktiske tidsangivelser, men det makter de ikke av egen kraft. De må integreres i vårt handlingsliv, noe som skjer indeksikalsk.

Det er nå det gjelder

Indeksikalske ord og uttrykk er egosentriske, subjekt-relaterte indikatorer som skifter referanse med den talendes posisjon. «Jeg» er et slikt ord, det samme er «du», «han», «her», «der», «nå», «snart», «om en time». De er subjektive i den forstand at de bidrar til å beskrive verden fra et personlig ståsted, og det krever kjennskap til hvem som snakker for å vite hva som sies: Alle mennesker er «et jeg», og hvis jeg sier «Jeg har vondt i hodet» må man vite hvem som snakker for å ta stilling til hva som sies. Slik er det ikke med «Arne har vondt i hodet», som vi forstår helt uavhengig av hvem som sier det. Det samme gjelder rom- og tidsangivelsene. Sier noen «Her er

det kaldt» eller «Nå regner det», må vi vite hvor og når det ble uttalt.

Naturvitenskapene er ikke subjektive på den måten. De inneholder indikatorfrie referanser til tid og sted som er uavhengige av den talendes eller skrivendes posisjon. «Big Bang fant sted for 13.7 milliarder år siden» er derfor ikke et fysikalsk utsagn. «_For – siden_» relaterer jo det som skjedde til ytrerens «nå», slik at setningen etter noen år måtte omskrives til «... for 13.8 milliarder år siden». Men fysikkens bøker må ikke justeres fra år til år, de skal formuleres for hvem som helst når som helst, uten kjennskap til forfatterens biografi. Det var det jeg mente med at klokken åpner for å frikoble tiden fra våre handlinger, og konsekvent gjennomført gjør den samme frikoblingen det umulig å orientere seg etter klokken i praksis.

Poenget er at jeg kan kjenne en fysikalsk klokkeid uten likevel å vite når jeg bør gjøre det jeg har tenkt å gjøre. Jeg visste for eksempel i går at jeg skulle sette meg i bilen og kjøre til Røros kl. 12.30. Det var jeg aldri i tvil om, heller ikke da jeg la meg på sofaen ved 11-tiden og begynte å lese en roman. Deretter «glemte jeg tiden»; ikke at jeg skulle dra 12.30, langt i fra, det hadde jeg uavbrutt langt fremme i bevisstheten. Men jeg var meg ikke bevisst når 12.30 var *nå*, og jeg ble liggende til 12.35 – før den indeksikalske tilleggskunnskapen fikk meg til å sprette opp av sofaen. Slik er det med alle tidsangivelser. Forstår vi dem ikke også indeksikalsk, er fysiske klokkeidder liksom rent teoretiske, og strekker ikke til for en eneste praktisk orientering. – Akkurat det samme gjelder i rommet, der vi må kjenne vårt eget *her* på kartet for å kunne orientere oss etter det.

Den indeksikalske orienteringen er en del av tidsangivelsene i klokkeløse samfunn som vi heller ikke kan kvitte oss med i moderne, klokkestyrte samfunn. Den er der som et praktisk bakteppe for all teoretisk tidskunnskap. Og nå som før er tidsangivelsene *partikulære*: Til forskjell fra fysikalsk frikoblet klokkeid og fra bilder av ubestemte hendelser refererer vi indeksikalsk til bestemte tidspunkt, altså ikke til «en eller annen» vakker solnedgang, men til solnedgangen i kveld, i morgen, på mandag... alt sammen i forhold til vårt *nå*.

Men denne partikulære forankringen gjør det ikke umulig å *fastholde sannheter* over tid, snarere tvert imot. Å forstå indeksikalsk orientering vil si å forstå at samme tidspunkt som nå er «nå», for en liten stund siden var «snart», og snart vil bli «for en liten stund siden». (Slik er også jeg samme person som *du* kan kalle «du», *her* er samme sted som *derfra* er «der».) En sannhet formulert på ett tidspunkt må derfor bare omformuleres for å fastholdes på et senere tidspunkt: Kommer jeg med et sant utsagn om at «Nå, i dette øyeblikk, letter flyet», kan jeg selv eller et annet menneske senere uttrykke det samme gjennom «Da, i det øyeblikket, lettet flyet». Denne temporale strukturen inngår ikke bare indeksikalsk i våre handlinger.

Som vi vil se i del (2) av dette innlegget, framstår den også som en forutsetning for en viss type spesifikt menneskelig *fornuft*. Her vil vi først se på menneskets tidsbevissthet som en forutsetning for ikke-instrumentell fornuft og deretter på fornuften i en videre forstand som en mulig forutsetning for den samme tidsbevisstheten.

